

मराठी शिकवू या गोडीने-वेगाने (२५ तासांत मराठी)

लेखिका: कै.* सौ. शारदा शिंत्रे

(टंकलेखक: केदार म्हसवडे)

रोहिणी बालक-पालक विशेषांक, सप्टेंबर १९९२

एखादा विषय येत नाही म्हटले की मुले त्या विषयाकडे पाठ फिरवतात. प्रयत्न केला तर जमेल हे मात्र त्यांना वाटत नाही. अशावेळी पालकांनी काही वेगळे प्रयोग करायला हवेत. या लेखात दिलेला मराठी वाचनाचा (आणि मराठीचा) अभ्यास हा एक प्रयोगच आहे, लेखिकेने स्वतः केलेला-एक पालक, एक शिक्षक म्हणून आणि, या पद्धतीचा समाजाला उपयोग व्हावा ह्या हेतूने शब्दबद्ध केलेला-एक पत्रकार म्हणून.

प्रत्येक व्यक्तीच्या जडणघडणीमध्ये 'भाषा' हा फार महत्त्वाचा घटक असतो. डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे तर भाषाशिक्षणाला फार महत्त्वाचे स्थान देत! "एखादा विषय शिकतो तेव्हा आपण तोच एक विषय शिकतो. तेव्हा एक जीवन पद्धती आत्मसात करत असतो." असा ते आवर्जून उल्लेख करीत. एरवी हे सारे आपल्या कळत नकळत घडत असते. परंतु माझ्या मुलाचे शिक्षण इंग्रजी माध्यमातून जेव्हा सुरू झाले, तेव्हा अनेक गोष्टी पालक म्हणून मला, व शिकताना त्यालाही त्रासदायक ठरू लागल्या. तेव्हा विचारचक्राला गती मिळत गेली. या आधी मुलीचे शिक्षण मराठी माध्यमातून झाले होते. तेव्हाही अनेक बाबी मला तितक्याशा पसंत

*शिंत्रेकाकूंचे ०२ ऑक्टोबर २०२५ रोजी दुःखद निधन झाले.

नव्हत्या. विचार करू लागल्यावर त्या नापसंत चालीही पुन्हा आठवल्या. एक पालक म्हणून अस्वस्थ होण्यापलीकडे मी काहीच करू शकत नव्हते. १९७९ साली बालवाडी शिक्षिका होण्याचा योग आला तेव्हा डोक्यातले अनेक प्रयोग स्वतः करून पाहून, तावून सुलाखून घेण्याची संधी मिळाली. त्या प्रयोगामधून १९८१ पासून “मराठी शिकवू या गोडीने-वेगाने” हा प्रकल्प अमलात आणता आला.

मराठी शिकणाऱ्या कोणालाही उपयोगी

मराठी बोलू व समजू शकणाऱ्या आपल्या महाराष्ट्रीय लहान मुलाप्रमाणे प्रौढांनाही ही पद्धत उपयोगी पडू शकते. मराठीचा गंधही नसणाऱ्या एका छोट्या ७-८ वर्षांच्या मुलीने-आलेशाने-७-८ दिवसांत एकूण ३-४ तासांच्या शिक्षणात १५-२० वाक्ये लिहिण्या-वाचण्याइतकी प्रगती केली होती. रोहिणीच्या या शिक्षण विशेषांकात या थोड्या वेगळ्या, धाडसी प्रयोगाची थोडक्यात सूत्ररूपाने माहिती देत आहे. अलिकडे शैक्षणिक प्रयोग अनेक जाणकार मंडळी यशस्वीपणे करत आहेत. अर्थात, प्रत्येकाच्या पद्धतीत थोडाफार फरक आहे. मला व्यक्तिशः सर्व पद्धतींची समग्र माहिती नाही. तरीही एक पालक म्हणून मला या कल्पना सुचल्या व मुलांना त्या आवडल्या, त्यांच्या पालकांना उपयोगी वाटल्या. त्यांची ही तोंडओळख. यावरच्या सर्व प्रकारच्या प्रतिक्रियांचे मनापासून स्वागत!

चित्र व अक्षर यांची फारकत

कोणत्याही पालकांना किंवा बालवाडीच्या ताईला विचारले तर पहिले उत्तर येते: ‘क’ कमळाचा, ‘ब’ बदकाचा, ‘ग’ गणपतीचा किंवा गवताचा! साधारणतः घरोघरीही ‘अ’ पासून ‘ज्ञ’ पर्यंत अक्षरे आणि त्या अद्याक्षरांनी सुरू होणाऱ्या शब्दांची चित्रे असणारा तक्ता पालक हौसेने आणतात. प्रत्यक्षात ‘ब’ या अक्षराच्या आकारापेक्षा बदकाचे चित्र जास्त आकर्षक असते. मूल तोंडाने “ब ब बदकाचा” म्हणत असले तरी, त्याचे लक्ष (असले तर) ते बदक, त्याचा रंग, चोच, पाणी इत्यादींकडे असते. अनेकवेळा ‘ब’ हे अक्षर समोर असूनही त्याने पाहिलेलेसुद्धा नसते. अशा पद्धतीमुळे मुळात ‘ब’ हा जो उच्चार होतो त्याची खूण म्हणून असं अर्धवर्तुळ, त्यात तिरकी रेघ, व शेजारी चिकटून उभी रेघ असे ‘ब’ हे अक्षर येते हा महत्त्वाचा भागच निसटून जात असतो. विशिष्ट

आकृती १: अभ्यास आणि व्यक्तिमत्व विकास ही दोन्ही 'पारडी' तुल्यबळ हवीत.

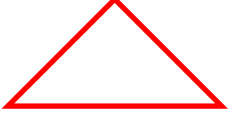
उच्चारणासाठी विशिष्ट आकाराचे चित्र ही जी योजना भाषा शिक्षणात आहे ती लक्षात येणे महत्त्वाचे आहे. तशी एकदा आणून दिली की मुले त्यादृष्टीने विचार करून अक्षरशः ढीगभर शब्द मागू लागतात.

त्यात मग क बाक मध्ये येतो, वाकडी काकडी मध्ये येतो. चॉकलेट्, केक, टाक, ठीक अशा अनेक शब्दांत येतो.

इथे चाकोरीतील झापडे लावण्याआधीच काढायची प्रक्रिया सुरू होते. घोकंपट्टीचा भाग जाऊन विचारप्रक्रियेला आणि कल्पनाशक्तीला वाव मिळतो. शिक्षणाची एक व्याख्या शिकायला शिकणे अशीही केली जाते. त्यादृष्टीने मूल मुळातच आपणहून उच्चार व त्या उच्चार्याची खूण यांची सांगड घालते. आपल्या मराठीत 'च' आणि 'ज' हे महत्त्वाचे अपवाद सोडले तर जे म्हणतो तेच आपण लिहितो. उदा. म रा ठी ! (इंग्लिशमध्ये बी ए टी लिहितो आणि बॅट म्हणतो, वाचतो). मराठीच्या या उच्चारानुसारी देवनागरी लिपीमुळे अगदी सुरुवातीला थोडे अवघड वाटले तरी एकदा येऊ लागल्यावर मराठी सोपी वाटू शकते.

त्रिकोणी कार्डे—डोंगरासारखी

साधारणतः २ इंच×२ इंच पुठ्याच्या चौरसाचे कर्णावर कापल्यास २ त्रिकोणी पुठ्याचे तुकडे मिळतात. त्यातली लांब बाजू पाया व दोन सम बाजू बाजूला असा डोंगर मिळतो.

या डोंगरासारख्या कार्डामुळे मूल अक्षरे सुलटच वाचते. शिवाय एका कार्डावर दोन्ही बाजूंना एकच अक्षर लिहायचे. अशी ‘व’ ‘ब’ ‘क’ यांची तीन कार्डे मूल बिनचूक वाचू लागले की त्याला ‘वा’ ‘बा’ ‘का’ चे शब्द उच्चारताील आकार चांगला लांबवून सांगायचे व विचारायचेही: वाऽ गं वाऽ च! काका, बाक, वाक, रवा, खवा, टाका, वाका, ताबा, बाबा, इ. इ.

यावेळी ‘काना’ हा शब्द सांगणे मात्र आपण विसरून जायचे. “(कार्डाक्षरे दाखवत ...) हा ... व, हा ... वा, हा ... ब आणि हा? ... बा, हा ... क आणि हा? ... का” अशा रितीने मुलांना ‘वा’, ‘बा’, ‘का’ वाचता यायला लागते. तेही बिनचूक येईपर्यंत ‘बाबा’, ‘काका’, ‘बाक’, ‘वाक’ असे शब्द वाचून घ्यायचे. या शब्दांना अर्थ असतो, त्यामुळे अर्थपूर्ण वाचनाचा आनंद मिळून मुलांना शिकण्याचा हुरूप वाटतो असा माझा अनुभव आहे.

२५ तासांचा हिशोब

कोणतीही नवीन गोष्ट शिकताना त्यात ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे टप्प्याटप्प्याने जाणे अभिप्रेत असते. लहान मुलांच्या बाबतीत तर त्यांचा लक्ष केंद्रित करण्याचा कालावधी दहा-एक मिनिटांचाच असू शकतो. त्यामुळे एकेक नवीन धडा शिकवताना तो १५ मिनिटांपेक्षा जास्त असणार नाही हे मी पाहिले. त्यामुळे घड्याळाच्या ६० मिनिटांच्या तासामध्ये मराठीचे ४ धडे होतात. जेव्हा मराठी वाचायला शिकण्याच्या १०० बैठका होतात तेव्हा मिनिटांच्या हिशोबाने फक्त २५ तासच झालेले असतात. म्हणून २५ तासांत मूल मराठी शिकू शकते ही तशी अतिशयोक्ती म्हणता येणार नाही. अगदी १ दिवसाआड शिकवले तरी २०० दिवसांत म्हणजे जुलै ते डिसेंबर-जानेवारीपर्यंत मूल वाक्ये, सोप्या गोष्टी उत्तम वाचू शकते. ४ वर्षे पूर्ण वयाची मोठ्या शिशुवर्गातली मुले ५ पूर्ण होऊन पहिलीत जातात. या वेळात

बहुतेक शाळांमधून ‘अ’ ते ‘ज्ञ’ पर्यंत मुळाक्षरे व काही कान्याचे शब्द शिकवले जातात. त्याऐवजी ही पद्धत-शिंत्रे पद्धत म्हणूया-वापरली तर मुले अधिक वेगाने व गोडीने वाचू लागलेली दिसतील (दिसतातही).

धडा तिसरा-‘वी’ चा

साधारणतः २ ते ३ दिवसांमध्ये मुले “व-वा”, “ब-बा”, “क-का” ही अक्षरे बिनचूक वाचू शकतात. यानंतर वरीलप्रमाणे, ‘ट’, ‘ठ’ ही दोन नवीन अक्षरे त्यांना शिकवता येतात. त्यात ‘ट’ हा ‘वाट’, ‘वीट’, ‘तीट’, ‘बीट’, ‘बावळट’ यांतला तर ‘ठ’ हा ‘माठ’, ‘मीठ’, ‘ठक ठक’, अशा शब्दांतला असतो.

त्याचवेळी मुले ‘टा’, ‘ठा’ वाचू-ओळखू शकतात हे पाहून त्यांना ‘टी’, ‘ठी’ सांगायची आहे. इथेही आपण “ठ, ठ ठशाचा”, “ठ ला वेलांटी ठी ठी” असे काही म्हणणार नाही. “हा ठ, हा ठा, ही ठी” असे (अक्षरे दाखवत) सांगणार त्यांचे शब्द सांगणार, विचारणार. त्याचवेळी, ‘वी’, ‘बी’, ‘की’ बेमालूमपणे लिहून (त्यांना ‘व’ ‘ब’ ‘क’ ठाऊक आहेच ना एव्हाना!) विचारणार, “हा ठ, ही ठी, हा व (वी दाखवत) तर ही?” ‘वी’ हे उत्तर त्यांच्याकडून येणे अपेक्षित आहे. तसे येण्यासाठी प्रयत्न करताना त्यांना काही सूचके (क्लज) द्यावीत.

आता पहा, शिकायला, शिकवायला सुरुवात केल्यापासून ५ व्या दिवशी आपल्याकडे

व	वा	वी
ब	बा	बी
क	का	की
ट	टा	टी
ठ	ठा	ठी

इतकी अक्षरे वाचायची क्षमता येऊ शकते. त्यानंतर ‘न’, ‘म’ ही अक्षरे. अर्थात त्याचवेळी “न ना नी” “म मा मी” येतेच. एकीकडे अशी एक वा दोन नवीन अक्षरे शिकत असताना येत असलेल्या अक्षरांच्या मदतीने ‘काट’, ‘वाट’, ‘नीट’, ‘वीट’, ‘बीट’, ‘कटकट’, ‘ठाक’, ‘ठीक’ असे कित्येक शब्द, “बाबा टाटा”, “काका वाका” अशी आपण लिहिलेली छोटी वाक्ये मुले हौसेने वाचू शकतात!

अनुस्वार आणि मात्रा

दुसऱ्या वेलंटीनंतर नवं अक्षर शिकवताना अनुस्वारही शिकवता येतो. 'ळ' शिकवला की 'ळा', 'ळी' च्या जोडीने 'ळं', 'ळां', 'ळीं' वाचायला सांगितले की नाकातील उच्चारामुळे मुलांना खूप हसू येते. त्यातच 'कं', 'कां', 'कीं', 'वं', 'वां', 'वीं', 'बं', 'बां', 'बीं' इत्यादी वाचून घ्यावे व त्याच वेळी, 'बंब', 'बांगडी', 'वांगे', 'कांदा' असे शब्द विचारावे, सांगावे. यानंतर 'ग', 'भ' ही अक्षरे शिकवता येतील. 'ग' या अक्षरातच कान्यासारखी रेघ असल्याने ते थोडे उशिरा घेतलेले उत्तम. जेव्हा 'ग' आणि 'भ' ह्या दोन नवीन अक्षरांची ओळख होते तेव्हाच मुलांना

ग गा गी गं गां गीं
भ भा भी भं भां भीं

वाचता येत असल्यामुळे वांगी, बांग, टांगा, कंठ, गाव, भाव, कावळा, भाभी, काकी, बाबी, असे शब्द, त्यापासूनची वाक्ये वाचता येऊ शकतात. 'ड', 'ढ', 'र', 'स', 'ल', 'प', 'फ' इ. अक्षरे मुलांच्या दृढीकरणाच्या वेगानुसार शिकवत शिकवत त्यांना 'रे', 'से' ची ओळख करून द्यायची आहे. इथेही 'ए' या उच्चारासाठी मात्रेची खूण आहे हे 'रेऽ', 'एऽ', 'मेऽ', 'एऽ' असे उच्चार लांबवून आपण त्यांच्या मनावर बिंबवणार आहोत (र र 'रथाचा', त्याला मात्रा 'रे' असे म्हणणे टाळायचे). साहजिकच मुलांनी त्या दिवशी मुलांनी 'वे', 'बे', 'गे', 'मे', 'ळे', 'गे', 'भे', 'ने', 'टे', 'ठे' इ. ओळखणे अभिप्रेत आहे. मुलांच्या वयानुसार व त्यांनी लेखनपूर्व कौशल्ये किती आत्मसात केली आहेत त्यानुसार एकीकडे लेखनही घेता येते.

लेखनासाठी स्वतंत्रपणे सविस्तर विवेचनच हवे. पण येथे एक गोष्ट आपण पक्की लक्षात ठेवायची आहे अक्षरे व शब्दांची ओळख-वाचन हे अत्यंत महत्वाचे आहे. धडेच्या धडे पाठ असणाऱ्या मुलांना अक्षर ओळखही अनेकदा नसते. तसेच समोर बघून वळणाप्रमाणे पाटीवर किंवा वहीवर मुले लिहीत सुटतात. ती बरोबर काँपी करतात, पण त्यांना "आपण जे काही लिहिलं त्याचा अर्थ काय" हे कळलेले नसते. तेव्हा, ओळखून वाचन आधी आलेच पाहिजे. मग लेखन थोडे उशिरा किंवा सावकाश चालेल.

मराठी अक्षरांचे लेखन वरून खाली (↓) व डावीकडून उजवीकडे (→) असे होते. प्रत्येक अक्षराचे विशिष्ट वळण आहे. त्यासाठी अर्थात प्रात्यक्षिके हवीत. तर आपण

साधारणतः १२-१४ तासांच्या अभ्यासात आकार, ईकार, एकार (अनुक्रमे काना, वेलांटी, मात्रा) यांच्यासह ८-१० अक्षरे शिकवू शकतो. त्याचवेळी एकीकडे 'अ' ते 'अः' या स्वरांचे पाठांतर घेतलेले असावे. त्यामुळे 'उ', 'अ', 'अं', 'आ' हे स्वर त्यांच्या 'अंक', 'आग', 'आळ', 'अंग', 'उडाला' इ. शब्दांसह, 'उ'-'ऊ', 'इ'-'ई' यांचे ऋस्व व दीर्घ उच्चार परिचयाचे झाल्यावर मग "वि-वी", "बि-बी", "कि-की" ते "गि-गी" असे इकार-ईकार स्पष्ट करत, असे अक्षर काढायच्या आधी पहिल्यांदा (वेलांटीसाठी) लांब रेघ आणि टोपी () काढतो म्हणून ही पहिली 'कि' व अक्षर क पहिल्यांदा व दुसऱ्यांदा रेघ आणि टोपी () काढतो म्हणून ही दुसरी 'की' असे स्पष्टीकरणही देणे आवश्यक ठरते.

याचबरोबर 'डिंक', 'बिंग', 'विंग', 'भिंग' असे शब्दही घ्यावे.

एव्हाना या नव्या पद्धतीची तोंडओळख वाचकांना झाली असेल असे गृहीत धरून पुढचा भाग थोडक्यात सांगते. पण तो शिकवायचा सावकाशच. पहिली ओळख पक्की झाल्यावरच पुढे जायचे.

उकार व ओकार

पहिली व दुसरी वेलांटी ('कि' व 'की') त्यांच्या योग्य उच्चारप्रमाणे येऊ लागल्यावर 'उ', 'ऊ', व आत्तापर्यंत दीर्घ उच्चार सांगून झालेल्या सर्व अक्षरांचे उकार घ्यावेत. त्यांचे शब्द सांगावेत. आपण 'ए', 'बी', 'सी', 'डी', ..., 'झेड्' (किंवा 'झी') पाठ म्हणू शकतो, पण 'अ' ते 'झ' अनेक मोठ्या मराठी माणसांनाही येत नाहीत. 'अ' ते 'अः' पर्यंतचे स्वर, 'क' ते 'ङ' पर्यंत 'क'वर्ग, 'च' ते 'ज' पर्यंत 'च'वर्ग, 'ट' ते 'ण' पर्यंत 'ट'वर्ग, 'त' ते 'न' पर्यंत 'न'वर्ग, 'प' ते 'म' पर्यंत 'प'वर्ग ही व्यंजने, आणि नंतर 'य', 'र', 'ल', 'व', 'श', 'ष', 'स', 'ह', 'ळ', 'क्ष', 'ज्ञ' ही (४८) अक्षरे क्रमाने पाठ म्हणता यावीत. पुढे शब्दकोश पाहताना ते आवश्यक ठरते.

'व', 'वा', 'वि', 'वी', 'वं', 'वां', 'विं', 'वीं', 'वे', 'वें', 'वु', 'वुं', 'वू', 'वूं' झाल्यावर 'वो' घ्यावा. एकीकडे एकेक नवे अक्षर शिकवत जायचे. त्यावेळी मागील सर्व अक्षरांची ओळख पक्की होत जाणे आवश्यक आहे. 'वै' आणि 'वौ' म्हणजेच अनुक्रमे 'ऐ' आणि 'औ' हे तुलनेने कमी वेळा वापरले जातात, तोपर्यंत पर्म्युटेशन-कॉम्बिनेशन च्या पद्धतीने शिकलेल्या सर्व अक्षरांमधून अनेक वाक्ये लिहिता-वाचता येत असतात.

‘ग’, ‘गा’, ‘गो’

प्रत्यक्ष वाचन-लेखनासाठी ही पद्धत उपयोगी पडू शकते. हे अनुभवावरून लिहिले आहे. एकूणच भाषाशिक्षणात अनौपचारिक गप्पांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मुलांशी सहैतुक गप्पा मारताना आपण त्यांना ज्ञानाचे अनेक दरवाजे खुले करून देत असतो. गोष्टी केवळ छापील नव्हे तर हकिकतीही अवश्य सांगाव्या, याविषयी स्वतंत्रपणे विवरण करावे लागेल. गाण्यांचेही तसेच आहे, पण मुले स्वतःच कशी गाणी करू शकतात याविषयी थोडे सांगून हा लेखनप्रपंच आवरणार आहे.

याविषयी उत्सुकता असणाऱ्यांशी सविस्तर चर्चा करण्यास मीही उत्सुक असेन. गेले वर्षभर १०-१२ गटांमध्ये पालकांसाठी, शिक्षकांसाठी मी ही माहिती दिली. एका लेखात सर्वच विस्तृतपणे सांगणे शक्य नाही. शिवाय प्रत्यक्ष संवादाने अनेक गोष्टी सुलभ होतात हे आपण जाणतोच. तर गाण्यांविषयी—

छोटी मुले आनंदात असो वा रागात, त्यांचे उत्स्फूर्त बोलणे यमकबद्ध असते. उदा. “आइटली तू किती चांगुटली वांगुटली आहेस!” असे ती आईशी लाडाने बोलताना, ‘येड्या’, ‘फेड्या’, ‘मेड्या’ असे मित्रांना चिडवताना आपण ऐकतो. आकार, ईकार शिकवल्यापासूनच म्हणजे ५-६ व्या पाठापासूनच आपण त्यांची मित्रशब्दांची—म्हणजे यमकांच्या शब्दांची—गोडी वाढवू शकतो.

उदा.

१. वाट, बाट, माट, ताट
२. गाडी, नाडी, साडी, पाडी
३. एक-केक, दोन-फोन, तीन-पिन, चार-मार, फार-पार
४. पान, मान, छान, कान

त्यातून सुरुवातीला

छान छान छान
झाडाचे हिरवे पान पान पान
छान छान छान
हत्तीचे मोठे कान कान कान

अशी गाणी आपसुक होतात. मग उंटाची किंवा जिराफाची ‘मान’ येऊ शकेल. ही

व अशी बडबडगाणी मुलं स्वतः म्हणू लागतात. यामुळे मिळणारा निर्मितीचा आनंद त्यांच्या चेहऱ्यावर अक्षरशः फुलत असतो.

तक्ते अत्यावश्यक

प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणे मुलांनी अनुकरण करून वहीची पानेच्या पाने लिहिणे यापेक्षा अर्थ समजून वाचणे हे खरे शिकणे होय. ५ वर्षांच्या आतील मुले असतील तर त्यांच्या कोवळ्या बोटाना लिहिण्याचा ताण देणे योग्य नव्हे. यासाठी, शिकवणाऱ्याने मी बनवल्याप्रमाणे त्रिकोणी कार्डे, शब्द, व वाक्यांच्या पट्ट्या कराव्या.

क	म	ळ
कळ		मळ
काळ		माळ
कळा		मळा
काळा		माळा
कळक		
मळका		

असे तक्ते, ‘वर—रव’, ‘रस—सर’, ‘रबर’, ‘कणीक’ असे गमतीचे शब्द, कोडी, खेळ इ. स्वरूप साहित्य लिहिले पाहिजे. मुलांनी ते वाचावे. एकदा वाचायची गोडी लागली की सर्व विषयांच्या अभ्यासासाठी व व्यक्तिमत्व-विकासासाठी त्याचा अत्यंत उपयोग होतो.

मराठीकडे उपेक्षेने पाहिले जात असल्याने एक मराठीप्रेमी म्हणून तर मला वाईट वाटेलच, पण त्या उपेक्षेमुळे मुलांच्या वैचारिक, बौद्धिक, भावनिक, मानसिक वाढीलाही अडथळे येतात हे मी माझ्या मुलांबाबत अनुभवते. तेव्हा “पुढच्याच ठेच, मागच्यास सांगून पाहावे” या हेतूने मी हे प्रयत्न केले. ते आपल्यापुढे ठेवले आहेत.

सौ. शारदा शिंदे,
१०१ वेणूनाद, कर्वेनगर, पुणे.